

QARAQALPAQ HÁM TÚRK TILLERINIŇ FONETIKASÍNAN

Sharbaev Jaras

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Lingvistika: (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantı.

Aziz Ótemisov

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Ámeliy filologiya kafedrası baslıǵı,

filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15115689>

Annotaciya. Hárqanday tildiŇ basqa tillerge salıstırǵanda ózinshelik ózgesheligi boladı.

Bunday ózgeshelikler tillerdiŇ fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq hám t.b. buwınlarında saqlanıp, parıqlandırıp turadı. Biz bul maqalamızda tuwısqan túrkiy tiller bolǵan qaraqalpaq hám túrk tilleriniŇ fonetikasındaǵı seslik qubılıslardı parallel salıstırıp, ondaǵı uqsas hám ózgeshe tárepleri haqqında sóz etemiz.

Gilt sózler: dissimilyaciya, proteza, epenteza, epiteza, eliziya, metateza.

FROM THE PHONETICS OF THE KARA KALPAK AND TURKISH LANGUAGES

Abstract. Every language has unique characteristics in comparison with other languages.

Such features are preserved and distinguished in the phonetic, lexical, grammatical, and other aspects of languages. In this article, we will compare the phonetic phenomena of the related Turkic languages, Karakalpak and Turkish, in parallel, discussing their similarities and differences

Keywords: dissimilation, prosthesis, epenthesis, epithesis, elision, metathesis.

ИЗ ФОНЕТИКИ КАРАКАЛПАКСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. Любой язык имеет свои особенности. Такие различия бывают фонетическими, лексическими, грамматическими и т.д. Они сохраняются и дифференцируются в своих сочленениях. В этой статье мы сравним фонетические изменения в фонетике каракалпакского и турецких языков, являющихся родственными тюркским языкам, и поговорим об их сходстве и различиях.

Ключевые слова: диссимилиация, протеза, эпентеза, эпитеза, элизиа, метатеза.

Kirisiw. Hárqanday tildi basqa bir til menen salıstırıp úyreniwde eń áweli onıŇ fonetikalıq qurılısın jaqsı biliw talap etiledi. Sonda ǵana ilimiy-izertlew jumıstıń anıq dálillerge súyenilgenligi, durıs maǵlıwmatlar berilgenligine iseniwge boladı.

Bunday usılda alıp barılğan izertlew jumısları keleshekтеgi basqa da izertlewler ushın tiykar bolıp xızmet qıladı. Fonetikalıq ózgesheligi jaǵınan túrk hám qaraqalpaq tilleriniń bir-birine uqsas tárepleri oǵada kóp. Birinshiden, eki til de túrkiy tuwısqan tiller esaplanadı. Bul tárepien olardıń fonetikalıq dúzilisi, qurılısı bir-birine jaqın. Ekinshiden, eki til de agglyutinativ (jalǵamalı) tiller qatarına kiredi.

Tiykargı bólim. Dawıssız sesler dawıs hám shawqımnıń qatnasınan jasaladı. Usı ózgesheligi boyınsha dawıssız sesler shawqımlılar hám sonorlar bolıp bólinedi.

Qaraqalpaq tilinde *b, d, g, ǵ, j, z, v, p, t, k, q, sh, s, f, x, h, m, n, ń, r, y, w, l, c, ch* sesleri dawıssız seslerdi ańlatadı, olardıń sanı 25ti quraydı.

Türk tilinde 21 dawıssız fonema bar, olar tómendegiler: *b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z*

Dissimilyaciya qubılısı (Aykırılaşma, disimilyasion, benzeşmeslik [4; 62]).

Artikulyaciyalıq jaqtan usas yamasa birdey bolğan eki sestıń birewiniń belgili dárejede ózgeriwi hám óz ara usamaytuǵın seslerge aylanıwı qaraqalpaq til biliminde dissimilyaciya qubılısı delinedi[1;150]. Türk til biliminde bul terminniń ornına *aykırılaşma, benzeşmeslik, disimilyasion* atamaları da qollanıladı[2;94].

Dissimilyaciya qubılısı basqa túrkiy tillerdegi sıyaqlı qaraqalpaq tilinde júdá kóp tarqalmaǵan. Qońsilas bolıp kelgen sesler ortasında hám tikkeley qońsı bolıp kelmey, aralarında basqa sesler jumсалған qońsilas buwınlardaǵı sesler ortasında dissimilyaciya qubılısı bolıwı múmkin, sonday-aq seslerdiń óz ara usaslıǵın joǵaltıwı progressivlik hám regressivlik dissimilyaciya túrinde bolıwı múmkin. Qońsilas seslerdiń óz ara usaslıǵınıń joytıwın kontaktlı dissimilyaciya dep, al aralarında basqa sesler jumсалған qońsilas buwınlardaǵı seslerdiń óz ara usaslıǵınıń joytıwın distaktlı dissimilyaciya dep ataydı. Dissimilyaciya qubılısı biz úyrenip atırǵan hár eki (*qaraqalpaq hám túrk*) tilde tómendegi kesteде berildi:

Qaraqalpaq tilinde	Türk tilinde
<i>óytkeni-óytgeni</i>	<i>tepme – tekme</i>
<i>ketpen-ketmen-ketben</i>	<i>derşür – devşir</i>
<i>batpan-batman-batban</i>	<i>aşçı – ahçı</i>
<i>mañnay-mañlay</i>	<i>issi – isti (dialektlerde)</i>
<i>táreptar-tárepdar</i>	<i>isilik – istilik</i>
<i>tañnay-tañlay</i>	<i>attar – aktar</i>
<i>dushpan-dushman</i>	<i>muşamma – muşamba</i>

<i>minnet-mindet</i>	<i>bādicān - patlıcan</i>
<i>kammaǵal-kambaǵal</i>	<i>tennūr – tandır</i>
<i>bonba-bomba</i>	<i>kınnap – kırnap</i>

Eliziya qubılısı (ses düşmesi, hece kaynaşması [4;62]). Ayırım jaǵdaylarda seslerdiń túsip qalıw qubılısı eliziya delinedi[1;153]. Tiykarınan túrk tilinde eliziya qubılısı haqqında sóz bolǵanda eski túrkshe sózlerdegi ózgerislerdi kóp baqlawǵa boladı. Máselen eski túrk tilinde kóp buwınlı sózlerdegi -g fonemasınıń házirgi túrk tilinde túsiw jaǵdayları boyınsha mısallar oǵada kóp, máselen tómendegi sózlerdi alıp qarayıq:

Eski túrkshede	Házirgi túrkshede
<i>taşgaru</i>	<i>dıǵarı</i>
<i>ölüg</i>	<i>ölü</i>
<i>satguçı</i>	<i>saticı</i>
<i>yalgan</i>	<i>yalan</i>
<i>algalı</i>	<i>alalı</i>
<i>yolga</i>	<i>yola</i>
<i>kapıg</i>	<i>kapı</i>

Eliziya qubılısı túrkiy tillerde jiyi jaǵdaylarda awızeki sóylew tilinde ushırasadı. Máselen, túrk tilindegi -yor affiksi sońındaǵı *r* fonemasınıń túsiw jaǵdayı menen qaraqalpaq tilindegi *l* fonemasın alıp qarayıq:

Türk tilinde jazba forması	Türk tilinde awızeki forması	Qaraqalpaq tilinde jazba forması	Qaraqalpaq tilinde awızeki forması
<i>yapıyorsun</i>	<i>yapıyosun</i>	<i>balalar</i>	<i>ballar</i>
<i>yapıyor</i>	<i>yapıyo</i>	<i>qarıydar</i>	<i>qardar</i>
<i>yapıyorsunuz</i>	<i>yapıyosunuz</i>	<i>alǵan</i>	<i>aǵan</i>
<i>yapıyorlar</i>	<i>yapıyola</i>	<i>kelgen</i>	<i>kegen</i>
<i>yapıyorum</i>	<i>yapıyom</i>	<i>alıptı</i>	<i>aptı</i>
<i>yapıyoruz</i>	<i>yapıyoz</i>	<i>kelipti</i>	<i>kepti</i>

<i>sonra</i>	<i>sora</i>	<i>salıptı</i>	<i>saptı</i>
--------------	-------------	----------------	--------------

Epenteza qubılısı (ortada ünlü türemesi[4; 62]). Sözdiñ basında eki dawıssızdıñ aralıǵına dawıslılar ünlesligine sáykes qısıq *ı, i, u, ú* sesleriniñ birewiniñ qosılıp ayılıwı epenteza qubılısı delinedi[1;155]. Soñǵı dáwirlerde türk tiline basqa tillerden kirip kelgen bunday eki dawıssızdan baslanǵan sózlerdiñ ortasına singarmonizm nızamınan kelip shıǵıp dawıslı seslerdiñ qosılıp ayılıw jaǵdayları da ónimli baqlanadı, biraq jazıwda dawıslı qosılmaǵan variantı saqlap qalıǵan. Máselen:

Qaraqalpaq tilinde jazılıwı	Ayılıwı	Türk tilinde jazılıwı	Ayılıwı
<i>plan</i>	<i>pılan</i>	<i>spor</i>	<i>sipor</i>
<i>plenum</i>	<i>pılenum</i>	<i>tren</i>	<i>tiren</i>
<i>tramvay</i>	<i>tıramvay</i>	<i>tramvay</i>	<i>tıramvay</i>
<i>krovat</i>	<i>kırovat,</i> <i>korovat</i>	<i>gıramer</i>	<i>gıramer</i>
<i>brus</i>	<i>burus</i>	<i>grup</i>	<i>gurup</i>
<i>klub</i>	<i>kulub</i>	<i>klûp</i>	<i>kulûp</i>
<i>byudjet</i>	<i>byuydjjet</i>	<i>kritik</i>	<i>kiritik</i>

Proteza qubılısı (protez, başta ünlü türemesi[4; 66]). Söz basında dawıssız sestiniñ aldına dawıslı sestiniñ qosılıp ayılıwı proteza qubılısı delinedi.

Túbir túrkshe sózlerde söz basında eki yamasa onnan kóp dawıssızdıñ keliwi baqlanbaydı, biraq basqa tillerden ózlesken sózlerde söz basında eki yamasa onnan kóp dawıssızdıñ keliw jaǵdayı bar bolsa da olarda sáykes keliwshi fonetikalıq transformaciya baqlanadı. Kópshilik jaǵdaylarda söz basında kóp dawıssızdıñ keliwi menen birge olarda proteza qubılısı júzege keledi, mine usı proteza qubılısı arqalı kóp dawıssızdan baslanǵan sózlerdiñ basına jiyi juwan qısıq dawıslı *ı* yaki jıńishke, qısıq dawıslı *i* yaki erinlik, juwan dawıslı *u* sesiniñ qosıp ayılıwın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Qaraqalpaq tilinde	Türk tilinde
<i>roman-uroman</i>	<i>istasyon (franc. station) stanciya</i>
<i>ras-ıras</i>	<i>isterlin (ingl. sterling) sterling</i>

<i>reñ-ireñ</i>	<i>iskele (ital. scala) jağıs</i>
<i>ruxlanıw-uruxlantıw</i>	<i>ispinoz (grek. spinos)</i>

Sóz basında túbir túrkshe sózlerde l, r fonemaları ushıraspaydı, biraq, ayırım dialektlerde joqarıda kórsetilgen seslerden baslanğan sózlerdiń aldına dawıslı sestıń qosılıp ayıtılıw jağdayı ádebiy tilge de kirip úlgergenin kóriwimizge boladı. Máselen:

Túrkshe ayıtılıwı	Ádebiy tildegi forması
<i>İliman</i>	<i>liman (grek.) port</i>
<i>İlira</i>	<i>lira (italya.) lira, pul birligi</i>
<i>Ireis</i>	<i>reis (arab.) aqsaqal</i>
<i>Urus</i>	<i>rus – (rus)</i>
<i>Inar</i>	<i>nar (arab.) ot, jalın</i>

Epiteza qubılısı (sonda ünlü türemesi[4; 62]). Sózlerdiń aqırına ayırım seslerdiń qosılıp ayıtılıwı epiteza qubılısı delinedi. Qaraqalpaq tilinde rus tilinen kirgen, al türk tilinde Karamanlı dialektinde arab tilinen kirgen, sońında eki dawıssız bolğan hám kómekshi feyil affiksleri jalğanğan sózlerde ónimli ushırasadı[3;93]:

Qaraqalpaq tilinde	Türk tilinde
<i>blank – blanki</i>	<i>hâcc-hacı</i>
<i>tank - tanki</i>	<i>zammetmek, zannetmek-zammı etmek</i>
<i>kiosk – kioski</i>	<i>defnetmek-defni etmek</i>
<i>disk – diski</i>	<i>katletmek-katlı etmek</i>
<i>bank - banki</i>	<i>şükretmek-şükri etmek</i>

Metateza qubılısı (göçüşme, ünsüz yer değısmesi [4; 65]). Bir sózdegi eki sestıń ornı almasıwı til biliminde metateza qubılısı dep ataladı[1;156]. Türk tilinde metateza qubılısı eń kóp *r, l* seslerine qońsilas *y, p, b, v, m, n* fonemaları kelgen baqlanasdı. Türk hám qaraqalpaq tillerinde metateza qubılısı haqqında sóz bolğanda tómendegi mısallardı keltiriwimizge boladı:

Qaraqalpaq tilinde:	Türk tilinde:
<i>qıylanıw-qıynalıw</i>	<i>yaprak-yarpak</i>
<i>aylanıw-aynalıw</i>	<i>çömlek-çölmek</i>
<i>awhal-ahwal</i>	<i>yanlış-yallış</i>
<i>ókpe-ópke</i>	<i>yalnız-yanlız</i>
<i>saqpan-sapqan</i>	<i>kirpik-kiprik</i>
<i>qaqpan-qapqan</i>	<i>kibrit-kirbit</i>
<i>kepki-kekipir</i>	<i>toprak-torpak</i>
<i>túpkir-túkipir</i>	<i>avrat-arvat</i>
<i>sebgir-segbir</i>	<i>köprü-körpü</i>
<i>tamǵa-tañba</i>	<i>ayran-aryan</i>
<i>jamǵır-jañbir</i>	<i>eksi-eşki</i>

Türk tilindeki metateza qubılısına ushıraǵan joqarıda berilgen mısallarda eń kóp jaǵdayda onıń qaptalında kelgen qońsılas dawıssızlar menen almasıwın baqlawımızǵa boladı. Biraq, oǵada siyrek jaǵdaylarda fonemalardıń tómenдеgi ózinen uzaq dawıssız ses penen orın almasıwın baqlawımızǵa da boladı:

Ádebiy tilde	Dialektlerde
<i>ileri</i>	<i>ireli</i>
<i>bulgur</i>	<i>burgul</i>
<i>satranç</i>	<i>santraç</i>
<i>nalet</i>	<i>lanet</i>
<i>naylon</i>	<i>laylon</i>

Juwmaq. Qaraqalpaq hám türk tilleri tuwısqan túrkiy tiller bolıp tabıladı. Bul eki tildeń joqarıda kórsetilgen fonetikalıq jaqtan uqsaslıq táreplerin esapqa alıp biz tómenдеgi juwmaqqa keldik:

1. Eki tilde de dawıssızlardıń quramı, olardıń muǵdarı, bóliniw usılları hám artikulyaciyalıq jaqtan uqsas hám ayrıqsha tárepleri bar. Bul ózgesheliktiń baslı sebeplerinen biri eki xalıqtıń geografiyalıq jaylasıw ornında hám eki tilge de qońsılas xalıqlardıń tilleri tásirinen bolsa kerek. Al ekinshiden, bul tillerdiń biri oǵuz toparına al ekinshisi qıpshaq toparına kiriwinen.

2. Mısallarda berilgen sózlerdiń kópshiliginiń túrkiy tillerge basqa tillerden ózleskenin esapqa alıp, bunday qubılıslardıń payda bolıwında eń tiykarǵı sebeplerdiń biri bunday sózlerdiń fonetikalıq dúzilisi túrkiy tillerge tán emesliginen hám olardıń túrkiy tillerdiń fonetikasına iykemlesiwinen bolıp tabıladı. Al, mısallarda berilgen túrkiy sózlerdiń fonetikalıq qubılıslarǵa ushırawına sebep bolsa hár túrli ayaqlarda, dialektlerde bul sózlerdiń hár túrli bolıp aytılwınan.

REFERENCES

1. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2012.
2. N.Demir, E.Yılmaz. Türkçe ses bilgisi. – Eskişehir: «Anadolu üniversitesi», 2018.
3. G.S.Yüksel. Alıntı Kelimelerde Son Türeme /International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/1 Winter 2010
4. C.V.Uygur. Karakalpak türkçesi gramer terimleri sözlüğü. Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzuna Katkılar. – Istanbul, «Atatürk kültür merkezi başkanlığı yayınları».